

ایباری، بیروت، ۱۴۰۳ ق/۱۹۸۳ م؛ نویری، احمد بن عبدالوهاب، نهاية الارب، به کوشش احمد کمال زکی و محمد مصطفی زبده، قاهره، ۱۹۸۰ م؛ نیز: EIP.
سعيد الله قره بگلو

إِبْنُ حَمَّادٍ، ابوالحسن علی بن حماد بن عبیدالله بن حماد عبیدی بصری، فقیه، محدث و شاعر امامی سده ۴ ق/۱۰ م. در نسبت وی که عبیدی (منسوب به عبدالقیس) یا عَدَوی (منسوب به بنی عدی) بوده است، میان محققان اختلاف است (نجاشی، ۲۴۴؛ علامه حلی، ایضاح، باب علی؛ حائری، ۲۱۵؛ خویی، ۳۹۶/۱۱؛ حرّ عاملی، ۱۸۶/۲؛ افندی، ۷۰/۴). عبیدی نسبت یکی دیگر از شعرای اهل بیت یعنی سیف یا سفیان بن مصعب بوده و این امر سبب اشتباه برخی از رجال شناسان شده است. ابن شهر آشوب ذیل «ابوالحسن علی بن حماد» گفته است: «یکی از صادقین علیه السلام فرموده: شعر عبیدی را فرا گیرید که او بر دین خدا بود» (معالم، ۱۴۷). اما ابن مطلب درست به نظر نمی‌رسد، نخست به این دلیل که همین حدیث را کنتی با اندک تغییری از امام صادق (ع) درباره سفیان بن مصعب ذکر کرده است (طوسی، ۴۰۱) و این احتمال که مقصود از صادقین، علمای ثقة امامیه باشند (افندی، ۷۱/۴)، نیز ضعیف است. دوم آنکه نجاشی (همانجا) در اوایل عمر خود وی را درک کرده است، بنابراین او معاصر امام صادق (ع) نبوده است تا درباره شعرش چنین مطلبی گفته شود، افزون بر این ابن شهر آشوب (معالم، ۱۵۱)، سفیان بن مصعب را در شمار اصحاب امام صادق (ع) ذکر کرده است و در مناقب خود اشعاری به ابن حماد و عبیدی نسبت داده که دلیل بر تمایز این دو در نزد وی است.

از تاریخ ولادت و وفات او اطلاع دقیقی در دست نیست، اما علی ابن محمد صوفی که حدود ۳۸۷ تا ۳۹۰ ق (مهدوی، مقدمه، ۱۲۱) زاده شده، در کتاب المجدی (ص ۱۵۸) گفته است: ابوعلی بن دانیال که از خویشان من بود، قصیده‌ای برای من نقل کرد که ابن حماد برای او انشاد کرده بود. از این رو می‌توان حدس زد که وی در طبقه شیخ صدوق (د ۳۸۱ ق/۹۹۱ م) بوده و در اوایل سده ۴ ق به دنیا آمده و در اواخر آن وفات یافته است (آقا بزرگ، ۱۸۵؛ افندی، ۷۱/۴).

از مشایخ اجازه ابن حماد، عبدالعزیز بن یحیی بن احمد بن عیسی جلودی از محدثان بزرگ امامیه است (نجاشی، همانجا)، و شاگرد برجسته وی حسین بن عبیدالله غضائری است که ابن حماد یکی از مشایخ اجازه او بوده است و همین خود دلالت بر وثاقت وی نیز دارد.

از ابن حماد اشعار بسیاری در کتابهای شیعه نقل شده است که همگی در مدح و رثای ائمه معصومین (ع) و ذکر مناقب و احوال ایشان است. اشعار وی نشان از وسعت دانش او در اخبار اهل بیت دارد و از خیال پردازیهای شاعرانه تهی است و همه با براهینی مبتنی بر قرآن و حدیث، برای دفاع از مذهب امامیه سروده شده است. برای نمونه می‌توان به اشعار وی درباره ماجرای غدیر خم، مناقب و امامت علی (ع) و جانشینان او، به ابن شهر آشوب (مناقب، ۲۵۱/۱، ۲۵۶، ۲۵۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۲، ۴۰، ۹۲، ۴۸، ۱۹/۳، ۴۸، ۴۱/۴، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱

حماد بن نعمان بن ثابت بن نعمان بن مرزبان، از آزادگان فارس هستم و خداوند هرگز ما را به بردگی نیفکنده است. اسماعیل، فقه را بر مذهب جدش ابوحنیفه از پدرش حماد و حسن بن زیاد فرا گرفت. ولی جدش را درک نکرد (عباس، ۳۴۹/۷) و نیز از مالک بن مغول و محمد بن عبدالرحمن بن ابی ذئب و ابوشهاب حنّاط حدیث شنید (خطیب، ۲۴۳/۶). ابن حماد در ۱۹۴ ق قاضی رصافه بوده (همانجا) و پس از قاسم بن معن قاضی کوفه شد (صیمری، ۱۴۵) و پس از محمد بن عبدالله انصاری از جانب محمد امین به قضاوت جانب شرقی بغداد رسید و مدتی بعد کنار رفت (خطیب، ۲۴۳/۶ - ۲۴۴). در ۲۰۸ ق محمد بن سماعه - قاضی جانب غربی بغداد (ابن ندیم، ۲۰۵) - از قضاوت استعفا کرد و مأمون پس از پذیرفتن استعفای او اسماعیل بن حماد را به جای او تعیین کرد (طبری، ۵۹۷/۸). همچنین هنگامی که مأمون یحیی بن اکثم را از قضای بصره معزول کرد، ابن حماد به جای او تعیین شد و در ۲۱۰ ق به بصره آمد (وکیع، ۱۶۷). ابن حماد پس از سالی از قضای بصره برکنار و عیسی بن ابان به جای او منصوب شد (خطیب، ۲۴۴/۶). اما صیمری می‌نویسد که او در آن مقام بود تا به بیماری فالج مبتلا گردید (ص ۱۴۳). ابن ابی الوفا (ص ۱۴۸) از قضاوت او در رقه نیز یاد کرده است. وکیع (۱۶۷/۲ - ۱۶۹) و صیمری (صص ۱۴۳ - ۱۴۵) از ابن حماد و قضاوت او نکته‌های متعدد و جالبی نقل کرده‌اند و اولی، او را سلفی مذهب خوانده است. از محمد بن عبدالله انصاری نقل شده است که از روزگار عمر بن خطاب تا دوران او قاضی دانتر از ابن حماد نیامده و او در امر قضا از حسن بصری نیز برتر بوده است (خطیب، ۲۴۴/۶؛ ذهبی، میزان، ۲۲۶/۱). ابن عدی جرجانی (۳۰۸/۱) ابن حماد و پدر و جدش را در شمار ضعفا آورده است. ابن جوزی (۱۱۰/۱) و ذهبی (المغنی، ۸۰/۱، میزان، ۲۲۶/۱) نیز همین قول را نقل کرده‌اند.

از ابن حماد، غسان بن مفضل غلابی، عمر بن ابراهیم ثقفی (یا نسفی: ابن ابی الوفا، ۴۸)، سهل بن عثمان عسکری، عبدالعؤمن علی رازی (خطیب، ۲۴۳/۶)، زعفرانی و عمر بن عبدالله اودی روایت کرده‌اند. (ابن ابی حاتم، ۱/۱۱۶۵) و ابوسعید بردعی از او فقه آموخت (ابن ابی الوفاء، ۱۴۸). از سعید بن سلم باهلی نقل شده است که ابن حماد در دارالمأمون گفت که: قرآن مخلوق است و این دین من و پدر و جد من است (ابن عدی، ۳۰۸/۱). از سبط ابن جوزی نقل شده است که ابن حماد این سخن را از روی تقیه در برابر مأمون گفته است (صفدی، ۱۱۱/۹). وی به زهد و عبادت و عدل در احکام مشهور بود (ذهبی، العبر، ۲۸۴/۱).

از آثار او الجامع فی الفقه، الردّ علی القدریة، رساله‌ای به پستی و کتاب الارجاع را نام برده‌اند (ابن ابی الوفا، ۱۴۸).

مأخذ: ابن ابی حاتم، محمد بن ادريس الجرح والتعديل، بیروت، ۱۳۷۱ ق/۱۹۵۲م؛ ابن ابی الوفا، عبدالقادر، الجواهر المضية، حیدر آباد دکن، ۱۳۳۲ ق؛ ابن جوزی، عبدالرحمن، کتاب الضعفاء والمتروکین، به کوشش ابوالفداء عبدالله قاضی، بیروت،

بیتى جنبالى در مدح علی (ع) به ابن حماد نسبت داده شده که درباره آن نظرهای گوناگون ابراز شده است (شوشتری، ۵۶۵/۲). آن بیت چنین است:

ضَلَّ الْأَمِينُ وَصَدَّهَا عَنْ حَيْدَرٍ تَالَهُ مَا كَانَ الْأَمِينُ آمِنًا
یعنی «امین» گمراه شد و «آن» را از حیدر باز داشت. سوگند به خدا امین امانت نداشت. اختلاف در معنای «امین» و مرجع ضمیر «ها» است. بعضی از مخالفان شیعه گفته‌اند: مقصود از امین، جبرئیل است و ضمیر به رسالت و وحی باز می‌گردد (نک: حائری، همانجا) و این عقیده فرقه دُمامیه از غلاة شیعه است که جبرئیل را به جهت اشتباهش در تقدیم رسالت به محمد (ص) به جای علی بن ابی‌طالب (ع) سرزنش کرده‌اند (ابن جوزی، ۹۸)، اما با توجه به اینکه امامیه غالیان را کافر می‌دانند (مفید، ۶۳) و نیز اعتقاد ابن حماد به امین بودن جبرئیل و خاتمیت حضرت محمد (ص) (ابن شهر آشوب، مناقب، ۲۹/۳، ۶۶، ۲۶۱، ۲۹۵) این گفته صحیح به نظر نمی‌رسد. بعضی گفته‌اند: مقصود از امین، امین اسلام در نزد مردم و آنچه در روز شورا انجام داده است، بوده که در این صورت مرجع ضمیر خلافت است (حائری، همانجا). در این میان نظر شوشتری (۵۶۶/۲ - ۵۶۷) با توجه به اعتقادات ابن حماد درست‌تر به نظر می‌آید. وی گفته است منظور تعریض به ابو عبیده جراح است که امین امت لقب یافته (بخاری، ۲۱۶/۴) و در مسأله خلافت ابوبکر بسیار کوشیده بود.

مأخذ: آقا بزرگ، طبقات اعلام الشيعة، قرن ۴، بیروت، ۱۳۹۰ ق/۱۹۷۰م؛ ابن جوزی، عبدالرحمن، تلخیص ابلیس، قاهره، ۱۳۶۸ ق/۱۹۴۹م؛ ابن شهر آشوب، محمد بن علی، معالم العلماء، نجف، ۱۳۸۰ ق/۱۹۶۰م؛ همو، مناقب آل ابی‌طالب، قم، المطبعة العلمية؛ ابن صوفی، علی بن محمد، المجدی، به کوشش محمود مهدوی دامغانی، قم، ۱۴۰۹ ق/۱۹۸۹م؛ ابوالفتح رازی، حسین بن علی، تفسیر به کوشش ابوالحسن شعرانی و علی اکبر غفاری، تهران، ۱۳۸۳ ق؛ افتدی، عبدالله، ریاض العلماء، به کوشش احمد حسینی، قم، ۱۴۰۱ ق/۱۹۸۱م؛ امینی، عبدالحسین، القدیر، بیروت، ۱۳۸۷ ق/۱۹۶۷م؛ بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح، بیروت، دارالکتب العلمية؛ بیاضی، علی بن یونس، الصراط المستقیم، به کوشش محمد باقر بهبودی، تهران، ۱۳۸۴ ق/۱۹۶۴م؛ حائری، محمد بن اسماعیل، منتهی المقال، تهران، ۱۳۰۰ ق/۱۸۸۳م؛ حر عاملی، محمد بن حسن، اصل الاصل، به کوشش احمد حسینی، بغداد، ۱۳۸۵ ق/۱۹۶۵م؛ خاقانی، علی، شعراء الحلقه، نجف، ۱۳۷۲ ق/۱۹۵۲م؛ خویی، ابوالقاسم، معجم رجال الحديث، بیروت، ۱۳۹۸ ق/۱۹۷۸م؛ شوشتری، قاضی نورالله، مجالس المؤمنین، تهران، ۱۳۷۵ ق/۱۹۵۵م؛ طریحی، فخرالدین بن محمد، المنتخب، نجف، ۱۳۷۹ ق/۱۹۵۹م؛ طوسی، محمد بن حسن، اختیار معرفة الرجال، به کوشش حسن مصطفوی، مشهد، ۱۳۴۸ ش؛ علامه حلی، حسن بن یوسف، ایضاح الاشیاء، تهران، ۱۳۱۹ ق/۱۹۰۱م؛ قمی، عباس، الکنی واللقاب، تهران، ۱۳۹۷ ق/۱۹۷۷م؛ مفید، محمد بن نعمان، شرح عقائد الصدوق، تبریز، ۱۳۷۱ ق/۱۹۵۱م؛ مهدوی، محمود (نک: ابن صوفی در همین مأخذ)؛ نجاشی، احمد بن علی، رجال، به کوشش موسی شیرازی، قم، ۱۴۰۷ ق/۱۹۸۷م.

ابن حماد، ابوحيان اسماعيل بن حماد بن ابوحنيفة كوفي، قاضی و فقیه حنفی (د ۲۱۲ ق/۸۲۷م). نیای بزرگ او اهل کابل بود و برخی او را منسوب به بابل یا انبار یا نسا یا ترمذ دانسته‌اند (ابن ندیم، ۲۵۵؛ ابن خلکان، ۴۰۵/۵). از اسماعیل نقل شده است که: من اسماعیل بن